

स्पृश्यतेतून दलित वेदनेचं चित्र करणारं – 'आयरनीच्या घना': वैजनाथ कळसे

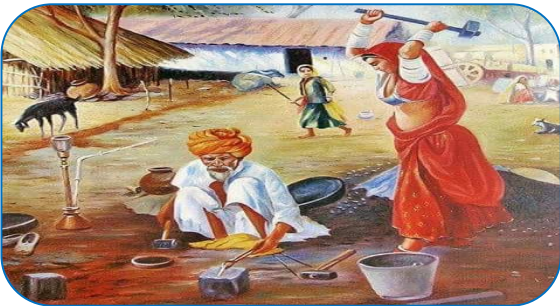
डॉ. रीता पाठक
नबीरा महाविद्यालय , काटोल.

वैजनाथ कळसे यांचे 'आयरनीच्या घना' हे आत्मकथन मराठी सारस्वतामध्ये एक वेगळेपण सिद्ध करते. या आत्मकथनामधून चित्रित झालेली लोहार जमात ना धड स्पृश्य ना धड अस्पृश्य. अशा अवस्थेत जीवन जगणारी ही जमात येथील प्रस्थापित व्यवस्थेच्या कात्रीत सापडलेली आहे. एकूण आत्मकथनामधून लेखक, त्याचा समाज आणि लेखकाचे शैक्षणिक व वैवाहिक जीवन याचा आलेख सुबकपणे उभा केला आहे. या व्यवस्थेमध्ये शिक्षण घेतल्यानंतर नोकरीसाठी किती खस्ता खाव्या लागतात याचे चित्रण लेखकाने प्रत्येकासाठी रीतीने केले आहे.

वैजनाथ हा लहान असतानाच त्याची आई मरण पावते व लेखक आईच्या मायेपासून दुरावला जातो. आईच्या मृत्यूनंतर लेखकाचा सांभाळ वडीलच करतात. वडिलांच्या छत्रछायेखाली शिक्षण घेत असताना लेखकाला अनेक समस्यांना तोंड देत आपले शैक्षणिक मार्गक्रमण करावे लागते. प्राथमिक शिक्षण घेत असताना मावशी-काकाकडे राहावे लागले. त्या वेळेस अनेक प्रसंग आले पण लेखक खचून गेला नाही. शेवटी-शेवटी तर मावशी-काकाने घरातून हाकलून दिले असतानाही शिक्षणासाठी जी मनामध्ये जिद्ध होती ती मात्र लेखकाने कधीच ढळू दिली नाही. लहान असताना सुध्दा शाळेसाठी पाच-सात मैल पायाखाली तुडवून लेखकाने आपले शिक्षण पूर्ण केले. आई वारल्यानंतर वडील मात्र लेखकाला मायेने सांभाळायचे. ही जीवनाची एकूणच करुण व्यथा-वेदना वैजनाथच्या वाट्याला आली. ही वेदना लेखकाने आयुष्यभर शिंदोरी म्हणून जतन करून ठेवली. आत्मकथनाच्या माध्यमातून जनमाणसासमोर या व्यथा-वेदनांचे चित्रण करून ते शब्दरूपाने ठेवले. महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना देगलूरचे वसतिगृह व प्राचार्य धर्माधिकारी सर हे लेखकाच्या शैक्षणिक वाटचालीमध्ये दोन आधारस्तंभ भेटले म्हणूनच ते पदवीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करू शकले. देगलूर महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेत असताना अनेक कडू-गोड प्रसंग लेखकाला पचवावे लागले. त्याचबरोबर बहुविध स्वभावाचे मित्र, महाविद्यालयाची विद्यार्थी प्रतिनिधीची निवडणूक, यामुळे विद्यार्थ्यांचे वितुष्ट स्वीकारावे लागले. त्यानंतर पुणे विद्यापीठामध्ये पदव्युत्तर शिक्षण घेण्यासाठी करावी लागलेली आटातटीची पराकाष्ठा, लेखकाचा विवाह या एकूणच घटनांचा लेखकाच्या मनावर खोलवर परिणाम झाला. पदव्युत्तर शिक्षणानंतर नोकरीसाठी करावी लागलेली पळापळ व शेवटी नैराश्य पदरी आले. यातूनच 'आयरनीच्या घना' या आत्मकथनाचा पट उलगडत जातो. हे आत्मकथन निराशेला, आशेची जोड देऊन शेवटपर्यंत मार्गक्रमण करते.

लोहार या जातीत जन्म झाल्यामुळे लेखकाला वाट्याला असंख्य वेदनांना तोंड द्यावे लागले. घर वेशीच्या बाहेर लेखक बलुतेदार म्हणून आपले जीवन जगत होते. त्या वेळेस ज्या काही प्रसंगाला तोंड द्यावे लागते त्याचे सचित्र दर्शन लेखक घडवताना म्हणतो –

“मी मुळच्या म्हाराठवाड्यातला. माजं जेलम गाव रांकोळ. रांकोळचा ता. मुखेड तर जि. नांदेड. रांकोळच्या शिवाराला कर्नाटकातील बीदर जिल्ह्याचा शिवार भिडलेला. तर तेलंगणाची सीव साताट कोसावर. तसंच मी ज्या जातीत जन्मलो ती जात धड स्पृश्य न्हाई आन अस्पृशबी न्हाई. हामची घरंबी धड येशी भाईरना येशीच्या मंदी. गावातल्या म्हाराटी, वान्या-कोमटैला, म्हारा मांगाचा

इटाळ व्हवून मनुन की काय की, हामची घरंबफरची काम करत्यात . आज सेमी गवर्नमेंटचा जसा वर्ग हाय, तसंच मंटलं तरहामी सेमी भटके आन मंटलं तर गावगाड्यातील सेमी बलुतेदार. यका पंचक्रोशीत पोट भरना झालं की, डोस्क्यावरहात-भाता, काटी-भाता, नायतर पंका भाता घेऊन आराच्या आगीत लकौंड कुटून पोट भरणारी हामची जात. ज्या पंचक्रोशीत पोट भरायला मिळालं तितंच न्हाऊन, सुतार, वारिक, म्हारा-मांगा संगट बसून बलुतं मागणारा ल्हवार न्हायतरपोट रेल तिकडं कुत्र्यासारकं फिरनं त्यांच्या पाचवीला पुजलेलं.”¹

शिक्षण घेत असताना लेखकाच्या वाट्याला आलेलं जिणं हे सर्वसामान्यांना गहिवरून टाकणारे आहे. मावशी-काकाकडे लेखक प्राथमिक शिक्षण घेत असताना लेखकाचे वडील अन्न-धान्य वेळेवर घेऊन न आल्यामुळे लेखकाला घरातून हाकलून देण्यात आले. पण लेखकांनी आपला शैक्षणिक प्रवाह न ढळू देता शिक्षण चालूच ठेवले याविषयी लेखक म्हणतो -

“हिवाळ्याच्या सुट्ट्या लागल्या परिक बाबाचा काई पत्ताच नव्हता. 'तुजा बाबा हामचे मनबर दाने कव्वा देनार हाय ? मनून मावशी, काका पुसत व्हते. यका मानसाच्या हाती कळवूनबी, धा-पंधरा रोज व्हरून गेल्ले, परिक बाबाचा काई पत्ताच न्हवता. एका रोजी काकानं माजंन्हानगंपतराचा संदूक भाईर घेऊन येयाला सांगिटला माजे सगळे वया, पुस्तकं रायला लावून 'सुदर तुज्या गावाला. पुत्रा इकडं तोंड दावलास तर टांगडं धरून आपटीनच बग बुडवे कांडाळीचे कुटले की, कुना कुनाचे घरं बुडवता निगालाव रं. मी बी तुमच्याऊन लई स्याना हावं. तुमच्या सरकैच्या स्यानपनवालैला खडक्याच्या बाजरात धा येळा इकून येतो.”²

देगलूरला शिक्षण घेत असताना लेखक वसतिगृहामध्ये राहत होता. वसतिगृहामध्ये सर्वच मुले जवळपास गरीब व मागासवर्गीय होते. त्यांच्या वाट्याला आलेलं जीवन हे जगावेगळे होते. ज्यांच्या घरी पोटाला पोटभर दोन वेळेस जेवण घेता येत नव्हते अशा परिस्थितीतून ही मुले शिक्षणासाठी देगलूरला आले होते. त्यामध्येच लेखकही असतो. सर्वच मुले पोटाला दोन वेळेचे जेवण तरी तेथे भेटेल म्हणून शिक्षणासाठी येत होती. वसतिगृहामध्ये राहून व वसतिगृहाच्या नियमानुसारश्रमदान करून आपली शैक्षणिक वाटचाल ही मुले पूर्ण करण्याच्या अपेक्षेने जीवनाच्या हालअपेष्टा सहन करीत होते. वसतिगृहामधील जेवणाविषयी मुलांना कुतुहल होते. या मुलांविषयीच्या जीवनाचे चित्रण करताना लेखक म्हणतो-

“आसं हे सगळं चलातं. सगळेच पोरंगरिबाच्या घरातली. त्यातल्या त्यात मांगा-महाराची. बारा बलुतेदारची आणि आटरा आलुतेदाराचीच व्हती. जैच्या घरी कदी मीटाला मिरची मिळत न्हवती, तर मिरच्याला रोटी मिळत नव्हती. साजिकच सगळ्याला आन्नाची आपरुकच. भात कोणाच्या घरी सनावाराला दिक्कील मिळत न्हवता. परिक इतं रोजच्या जेवणाला भात व्हता. मनून सगळ्याचा डोळा भातावरच. भात मला थोडा वाडला. तुला लई का बरं? मनून त्येच्यावरून भांडणं व्हायाची. पैलच्या पंक्तीला जे पोरं जेवाचे तैनीलई लई भात घेतला, तर म्हागे दुसऱ्या पंक्तीच्या पोरैला भात उरत न्हवता, मनुन म्हागच्या पंक्तीचे पोरं प्रिंसिपालसायबाकडं तक्रार घेऊन जायाचे.”³

शिक्षण घेत असताना लेखकाला जवळच्या नातेवाईकांनी सुध्दा जवळ केले नाही. लेखकापेक्षा वयाने मोठा असलेला भाऊ शिक्षक असतो. तो गावाकडे गेल्यानंतर बायको, मुले सोबत घेऊन जेवण करीत बसलेला असतानाही लेखकाला जेवण करण्यासाठी सुध्दा विचारत नाही. अशा अनेक प्रसंगातून लेखकाला जावे लागते. भावाच्या निर्दय वृत्तीचे चित्रण करताना लेखक म्हणतो

“रांकोळला घरी गेलो. मास्तर आपले आपले दोन लेकरं, बायको घेऊन जेवत व्हता. सोपन्दा आपल्या आपल्या घरात सासरवातीवून आलेल्या म्हेवण्यासंगट सागोतीचं जेवण जेवत व्हता. त्येची बायको'कोरबरघ्या की', 'उल्लीसं कोरड्यास घ्या मनून वाडत व्हती. वाड्यातले पोरं-ढोरं इकडंतिकडं उड्या मारत खेळत व्हते. मी गेलो तर कोनी तांब्यावर पानीबी दिलं न्हाई की 'कवा आलाईस' मनून पुसलंबी न्हाई त्याच खेळणाऱ्या पोरैलाच 'बाबा कुटं गेलाय रं' मनून पुसलो तर पोरं मंटले, 'बाबा आंगोळीला. हवूळाला आंगोळ कराय गेलाय.”⁴

सातवी पास होऊन लेखक नुकताच आठवीच्या वर्गामध्ये जातो. आठवीत असताना खूप अभ्यास चालू होता, पण लेखकाला मुलीनं वद्द्या मागितल्यानंतरजी मनामध्ये चलबिचल होत होती, ते मात्र पौगंडावस्थेतील नैसर्गिक आकर्षण होते. त्या वेळेस लेखकाच्या मनामध्ये बहुविध स्वरूपाचे भाव उमटतात. याविषयी लेखक म्हणतो,

“पोरीला वया देताळा घेताळा तेचे मऊसूत हात माज्या हाताला लागयाचे तवा लई भीव वाटायचं. वाटायचं 'माज्या आंगाला हेनं हात लावला मनून आपल्या भावाला न्हायतर मायबापाला सांगितल्या तर काय करावं बाबा मनून' पाटलाच्या पोरीच्या नुस्त्या टाचाच मिरगातल्या लालबुंद किड्यावनी आनिक मऊसूत व्हत्या.”⁵

असा हा अनुभव कोणताही आडपडदा न ठेवता लेखकाने जसाच्या तसा वर्णन केला आहे. लेखकाची एकूण स्थिती शिक्षण घेण्याच्या विरोधातलीच. त्यातही तो शिक्षणासाठी धडपड करणारा दिसतो. वडिलांसोबत भटकंती करून शेर-पसा जमा करून महाविद्यालयापर्यंत मजल मारतो.

समाजामध्ये पूर्वीपासून शिक्षकाचे नैतिक वजन होते. पण आज ते काळाच्या ओघामध्ये कमी होत आहे. सोनीसाठी एकमेकांचे डोके फोडून घेणारे शिक्षक गावातील चर्चेचा विषय झाले होते. या शिक्षकांचा विवाह होऊनही वर्गातील एका मुलीसोबत ते लगट करण्याचा प्रयत्न करतात. यातून त्यांचे भांडण विकोपाला जाते. सोनीविषयीचं हे भांडण पाहून गावातील मंडळी वैतागून शिक्षकांना शिव्या देतात. शिक्षण क्षेत्रातही अपवित्रतेचे वारे घुसल्यामुळे गावातील लोक सर्वानाच नावे ठेवतात. अशा या ज्वलंत विषयावरील परिस्थितीचे चित्रण करताना लेखक म्हणतो

“सोनीच्या घरच्या पायऱ्यावर इज्ञानाचे गुर्जे हाता-पायाला पट्टी बांधून बसलते. लोकबी काईच्या बाई आचकट इचकट बोलत व्हते. भाईर गल्लीचा नरसिंग्या मनत व्हता. 'खज्याळीच्या, दोनीबी मास्तरैला बायका-लेकरंबाळं आसूनबी शेन खात फिरत्यात. बर खाल्लेतर खाल्ले पचून तर खावावं की न्हाई. सोनी आदी तुला की मला ह्येच्यावरून फोकनीचैनी डोस्क फोडून घेतल्यात, आनिक मास्तरं हाई मनं कस्याला की, कंडाळीचे कूटले की वरून मन्त्यात हामच्यातल्या पैस्याच्या देन्या घेन्यावरून मारामारी झाली मनून.”⁶

जीवन जगण्यासाठी लेखकाला मामासोबत राहून भीक मागून जीवन कंठित करावे लागले. प्रत्येक घरी जाऊन मागत असताना लेखकाचा स्वाभिमान जागृत व्हायचा पण भूक मात्र त्या वरपांगी स्वाभिमानाला उद्ध्वस्त करून टाकत होती. एका वर्गामध्ये शिक्षण घेत असलेली मुले-मुली तुच्छ नजरेने लेखकाकडे पाहत होते. लोहार आला म्हणून हिनवायचे. याविषयी लेखक म्हणतो-

“माज्या वर्गातलेच टा-बामनैची पोरं- पोरी कुरकुरल्याने दाने हामच्या पदरात वतताळा, बोटबर पोरं परीक मामाला आरंतुरं करायची मज्याकडं बगून कस्सं तरीच हासायचे. मला तर मेल्यावानीच वाटायचं. बामन, कोमटी तर हामाला वाड्याच्या मदी येऊच देयाचे न्हाईतं. 'लोहार आलयेरे.पहा जरा त्याला ' आसं कुनीतर मंटल्यावर एक आ घंट्यानं कोन तर येऊन मोड फुटल्याले न्हाय तर बुरसी चडलेले मूग न्हाय तर उडीद पदरात टाकायचे.”⁷

गावगाडा बलुतेदारावर चालतो. मात्र बलुतेदारांची हेळसांड करीत हा गाव त्याला कायम छळत आला आहे. ही बलुतेदारी प्राचीन काळापासून चालत आली असल्याने ती एकाएकी मोडता येणे शक्य नसते. या बलुतेदारीत जगत असताना लेखक अनेकविध प्रश्नांनी गोंधळून जातो. त्याला अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजापासून दूर राहावे लागत होते. यामुळे जीवनाविषयी खंत त्याच्या अंतर्मनामध्ये सातत्याने घर करून राहाते. याविषयीचे अनेक अनुभव लेखकाने या आत्मकथनात सचित्र रेखाटले अशा परिस्थितीत जगाव्या लागणाऱ्या आपल्या जमातीचे चित्रण करताना लेखक म्हणतो -

“अर्धवट बलुतेदारी आणि अर्धवट भटकंती करणारा लोहार आणि मुख्य म्हणजे ऐपत नसल्याने पळे घरबांधता येत नाही. घरात पुरेशी कोणतीच व्यवस्था नाही. पितळी स्टीलची भांडीही घरात नाहीत. त्याऐवजी 'जरमन' ची भांडी वापरात आहेत. ज्याच्या आसाम्याची कामे केली. त्याच्या घरून भाजी - भाकरी आणायच्या आणि त्यावर गुजरान करायची. भाजी - भाकरी मिळाली नाही तर गोसांब्याच्या घरून त्याने भीक मागून आणलेल्या बारा मिसळीच्या पीटावर पोट भरायचे.”⁸ अशी ही जगण्याची पद्धत. घरात वापराची भांडीही जनसामान्यासारखी नसतात. वाटेल त्या परिस्थितीला तोंड देऊन पोटात बारा मिसळीचे धान्य घुसडावे लागते.

देगलूर महाविद्यालय देगलूर येथे शिक्षण घेत असताना अनेक आर्थिक संकटांना लेखकाला तोंड द्यावे लागते. वसतिगृहात राहून वाटेल त्या परिस्थितीशी जुळवून घ्यावे लागते ; परंतु प्राचार्य धर्माधिकारी यांच्यासारखी भली माणसे भेटल्यामुळे मनाला धीर येतो. लेखकाच्या गुरुंची दातृत्व शक्ती पाठीशी होती. त्यामध्ये धर्माधिकारी सरांचा वाटा मोठाच आहे. याचे चित्रण करताना लेखक म्हणतो -

“'हो साहेब' मनून त्यांच्या ऑफिसच्या भाईर इरून एका कागदावर अर्ज खरडून पाच मिनिटांच्या आत सायेबाच्या पुडं टेबलावर अर्ज ठिवला. लगेच सायेबानी अर्ज डोळ्याखालून घालताच : अर्जावर शेर मारून माज्या हातात अर्ज देऊन 'अर्ज घेऊन कलार्ककडे जा आणि तिथे परीक्षा फॉर्म भरून दे' मन्ताच दिलेला अर्ज सायेबाच्या हातातून गरबडी-गरबडीनं घेऊन कलार्ककडे जात व्हतो. जाता जाताच सायेबानं मारलेल्या अर्जावरच्या लालशाईच्या शेऱ्यावरून नजर फिरवली, तर माजे माय जागच्या जागी खिळून हायले. 'माझ्या पगारातून कापून घेणे' असा शेर आन सायेबाची सई व्हती.”⁹ असे शिक्षक मिळाल्यामुळे लेखकाला धीर येतो. आपल्या शिक्षकाचे मोठेपण, त्यांच्या वृत्तीतील सच्चेपणा लेखकाने प्रामाणिकपणे नमूद केला आहे.

लेखक हा इंग्रजी विषय राहिल्यामुळे वैफल्यग्रस्त झाला होता. आपण बी.ए. ला नापास झालो तर आपल्या भावी आयुष्याचे काय होईल. त्यामुळे त्यांच्या मनामध्ये आशेची जागा नैराश्याने घेतली होती त्यामुळे या नैराश्यातून आत्महत्येचा विचार करतो. या प्रसंगाचे चित्रण करताना लेखक म्हणतो-

“टोपन उचलून घाटलो घस्यात, टोपनातले थेंब जीबीवर पडताच कडूस्यार इकं काळजापस्तोर चर-चरपोळत गेल्यावनी झालं. वरून दोन घोट पानी पिऊन, चुळा भरून टाकलो. मला वाटलं व्हतं, इक पिल्या पिल्या पट मनून जीव जाईल मनून. परिक पारबरव्हवून गेलं तरीबी काईच वाटत न्हवतं, 'हेच्या मायला ह्या यंड्रोलमदीबी काई जीव हाय की न्हाई? मनत आनिक थोडं मनून सिसीकडं जात व्हतो, परिक तेवड्यात थोडसं गरगरल्यासारकं वाटलं. मग सिसिचं टोपन गच्च लाऊन शिसी देवळीतल्या दफ्तराम्हागं खुपसून टाकलो. डोळ्याम्होर सगळं घरगरगरायला लागल.”¹⁰

शिक्षणासाठी परिस्थिती नसल्यास भटक्या जाती-जमातीच्या तरुणांची प्रातिनिधिक प्रतिक्रिया वरील उताऱ्यावरून आपणास मिळते. पदव्युत्तर शिक्षण घेऊनही नोकरी मिळणे अवघड झाल्यामुळे या एकूणच कुचकामी शिक्षण व्यवस्थेविषयी लेखकाच्या मनामध्ये चिड निर्माण होते. या शिक्षणव्यवस्थेची शोकांतिका लेखकाच्या वाट्याला आलेल्या जीवनावरून सहज कळते. या शोकांतिकेचे चित्रण लेखक पुढील शब्दात करतो -

“मला आंग मोडून काम करायची काय लाज वाटत न्हवती. एक दोन म्हैनेबी नागुदाच्या हाताखाली काम केलो अस्तो, तर ल्हवारी-सुतारीचं काम आलं आस्तं. परिक आपून सोळा वर्ष शिक्षणासाठी खर्ची घातले. त्येच्यासाठी सा-सा म्हैने यक येळ जेऊन काडलो. धा वर्साचा आस्तान्हा चार-चार कोसांची भोय उनातानात तुडवून स्याळा केलो. त्येचं फळ म्हणून की काय माजी आवस्ता रगत पित्यावनी झाली.”¹¹

ही जीवनाची अवकळा लेखक सहज शब्दात व्यक्त करतो. या आत्मकथनातील अनेक प्रसंगातून लेखकाने लोहार जमातीच्या जीवघेण्या अवस्थेचे चित्रण केले आहे. शिक्षण पूर्ण करूनही शेवटी वाट्याला येते ती निराशा. मग या निराशेत आत्महत्येशिवाय पर्यायच उरत नाही. ही स्थिती शिक्षण घेतलेल्या तरुणाची. आजही या जमातीतील लोक पारंपरिक व्यवसाय करताना दिसतात.

या आत्मकथनाचे वैशिष्ट्या म्हणजे देगलूर, मुखेड, कंधार या परिसरातील बोली भाषेचा वापर. 'आयरनीच्या घना' हे आत्मकथन या व्यवस्थेतील शैक्षणिक वाट्यालीचे उघड दर्शन घडवते. हलाखीच्या परिस्थितीमध्ये आपले जीवन व्यतीत करून पदव्युत्तर शिक्षण प्राप्त केलेल्या लेखकाला नोकरी मिळणे किती अवघड आहे. याचे लेखकाने घडवलेले वास्तव दर्शन आपणास विचार करायला भाग पाडते. याबरोबरच या आत्मकथनातील व्यक्तिचित्रणाचा विचार करता, लेखकाच्या वडिलांचे चित्रण ठसठसीत उतरले आहे. त्याबरोबरच स्वार्थी प्रवृत्तीच्या अनेक माणसांची चित्रणे करून लेखकाने समकालातील सामाजिक वास्तवतेचा आलेख सादर केला आहे. हा आलेख वाचत असताना एकूणच समाजव्यवस्थेविषयी चिड निर्माण होते आणि लेखकाचे बहुविध व्यक्तिमत्त्व आपल्या डोळ्यासमोर तरळायला लागते.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१. वैजनाथ कळसे, 'आयरनीच्या घना' पृष्ठ क्र. 05
२. तत्रैव पृष्ठ क्र. 40
३. तत्रैव पृष्ठ क्र. 95
४. तत्रैव पृष्ठ क्र. -96
५. तत्रैव पृष्ठ क्र. -98
६. तत्रैव पृष्ठ क्र. -99
७. तत्रैव पृष्ठ क्र. 107
८. तत्रैव पृष्ठ क्र. 64
९. तत्रैव पृष्ठ क्र. 65

१०. तत्रैव पृष्ठ क्र. –66

११. तत्रैव पृष्ठ क्र. 69